

UYGARCADA YARDIMCI CÜMLELER ÜZERİNE BİR DENEME

ŞİNASI TEKİN

Bu deneme aslında, “Uygurcanın oluşumu” adlı büyük çapta bir araştırmanın ilk bölümünün geçici bir taslağıdır. Aşağı-yukarı ‘yardımcı fiiller’, ‘yeni kavramlar — yeni türetmeler ve yabancı unsurlar’ gibi daha başka konuları da içine alacak olan bu araştırma ile, kültür çevresini değiştiren bir ulusun dilinde de doğal olarak aynı değişikliğin meydana geleceğini, Kök-türkçe ile Uygurca arasındaki temel ayrılıkları belli bir dizgeye göre sıralamak yoluyla göstermek istedim.

Uygurca üzerine yapılmış olan araştırmalar, metin yayımları yanısıra, daha çok dilin sesbilgisi ve şekilbilgisi bölümleri üzerinde kalmış ancak bu arada A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*’te yardımcı cümlelere kısa bir yer ayırmakla yetinmiştir (2. baskı 1950. 187-193. s.).

Aşağıdaki denemede, yayımlanmış olan Uygurca metinlerdeki yardımcı cümleler, ilkin baş cümle yüklemiyle olan ilgisine göre bölümlendirilmiş, sonra her ana bölümde, bağlayıcıların aldıkları çeşitli görevlere göre, alt bölümler meydana getirilmiştir. Her alt bölümde, yardımcı cümlelerin ana cümle ile olan ilişkisi: [(bağlayıcı) ... yardımcı cümle yüklemi | (baş cümle başlatıcısı) ... baş cümle yüklemi] biçiminde çok ayrıntılı olarak gösterilmiş, böylece her iki cümlenin yüklemeleri arasındaki ilişki açık ve seçik olarak ortaya konmuştur. Her alt bölümü izleyen örnekler fazla geniş tutulmamıştır.

Dizin’in birinci bölümünde yardımcı cümle bağlayıcıları, kendi yüklemeleriyle birlikte alfabe sırasına konmuş ve ilgili paragraf numaraları gösterilmiş; ikinci bölümde ise yardımcı cümle yüklemeleri üç gruba ayrılarak ilgili bağlayıcılarına atıf yapılmak yoluyla belli bir sıraya konmuştur.

İşaretler — Kısaltmalar

B i b l i y o g r a f y a

* fiil dışındaki kökler

— fiil kökleri

° yardımcı ünlüyü ifade eder

- ABAW : Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin
- bc : baş cümle (=ana cümle)
- bk : bak
- c : cilt
- krş : karşılaştır
- s : sayfa
- SBAW : Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin, phil.-hist. Kl.
- str : satır
- vd : ve devamı
- yc : yardımcı cümle (=yan cümle, tali cümle)
- AY : Altun Yaruk, W. Radloff – S. E. Maloff, *Suvarnaprabhāsa*, Bibl. Buddhica 17, St. Petersburg 1913. 2+723 s.
- Hts : A. von Gabain, *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang*, SBAW Berlin 1935.
—, *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, SBAW Berlin 1938. (Örneklerdeki ufak rakamlar birinci metne, büyük rakamlar da ikinci metne aittir.)
- KP : P. Pelliot, *La version ouigoure de l'histoire des princes Kal-yānamkara et Pāpamkara*, T'oung-pao 1914. 225. s. vd. (Burada H. Namık Orkun'un türkçe neşri kullanılmıştır: Türk Dil Kurumu, Ankara 1940.)
- Le Muséon: W. Bang, *Türkische Bruchstücke einer Nestorianischen Georgspassion*, Le Muséon 39. c., 41-75. s.
- M I-III : A. von Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho I-III*: ABAW 1911-12. 61 s.; ABAW 1919. 15 s.; ABAW 1922. 49 s.
- Mainz : Halen Marburg'da (Westdeutsche Bibliothek) bulunan Uygurca yazmalardan *Yogacārā-śāstra* adlı eserin bir kısmı (henüz yayınlanmamıştır).
- TM : W. Bang –G. R. Rahmeti (Arat), *Türlü cehennemler üzerine Uygurca parçalar*, Türkiyat Mecmuası IV. c. İstanbul 1934. 251-264. s.
- TT I-X : W. Bang –A. von Gabain –G. R. Rachmati (Arat), *Türkische Turfan Texte*. (Çok tanınmış bir kaynak olduğu için fazla ayrıntılı bibliyografik bilgi verilmedi)

U I-IV : F. W. K. Müller – (A. von Gabain, yalnız son cilt), *Uigurica*:
ABAW 1908. 60 s.; ABAW 1910-11. 110 s.; ABAW 1922.
92 s.; SBAW 1931. 675-727 s.

I. ÖZNE CÜMLESİ

(Subjektsatz)

§ 1 Adından da anlaşılacağı gibi bu yardımcı cümleler, baş cümlelerin öznesidir; baş cümleye bağlanmış biçimleri bakımından iki grupta toplanırlar :

A. Bağlayıcısız özne cümlesi

B. Bağlayıcı özne cümlesi

§ 2 A. Birinci gruptaki yardımcı cümlelerin yüklemi, iki örnek dışında daima *erser* ile yapılır. Baş cümlelerin yüklemiyle olan zaman bağıntısı şöyledir :

(yc) . . . <i>erser</i>	(bc) . . . <i>-ur</i> (veya: yüklem adı + <i>ol</i>)
. . . <i>-sar</i>	. . . (yüklem adı)
. . . <i>-sar</i>	. . . <i>-maz</i>

Görülüyor ki bağlayıcısız yardımcı cümlelerin kendileri ve baş cümleleri birer isim cümlesi olduğu halde iki örnekte fiil cümlesini buluyoruz.

§ 3 Örnekler: *yoriğ erser, ertingü alp yoriğuluğ yoriğ tit-ir* (AY 379, 1) 'temrine gelince (bu), yerine getirilmesi son derece güç bir temrindir' *kim ölüit ölürgüçi erser, ol ayığ kılınç tüşin kentü özi aşı-yur* (U IV C 119-121) 'öldüren bir kimse, bu kötü amelin neticesine bizzat kendisi maruz kahr'. *bilig erser, yilvi teg (ol)* (AY 364, 17) 'bilgiye gelince (bu,) büyü gibi(dır)'. *arığ süzüük bolur timeki erser, çın kirtü bilge biligining akıgsızın tutup antağ timiş ol* (Mainz 692; T I.D.5 11. str. vd.) '... arı ve temizdir demeye gelince (bu,) asıl gerçek hikmetin sabit olduğunu telakki edip şöyle denmiştir:...' *kan kazgan-sar, oğlı için (timez mu?)* (KP VIII, 3) 'hükümdârın kazandığı oğlu içindir (denilmez mi?)'. *negü sakınç sakın-sar sen, büt-mez* (TT VII 28,4) 'ne tasarlasan (o) yerine gelmez'.

§ 4 B. Bağlayıcı özne cümlesi, bağlayıcılarının diğer öğelerle olan ilgilerine göre iki gruba ayrılır :

(Bağlayıcılar şunlardır: *kim, kim kayu, ne*)

1. Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin hiç bir ögesi ile ilgili değildir. Böyle cümlelere Bildirme cümleleri diyoruz (=Aussagesatz). Baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir :

(yc) <i>kim . . . erser</i>	(bc) . . . <i>-zun</i>
(bc) . . . <i>-ti ?</i>	(yc) <i>kim . . . -ur</i>
. . . <i>-ti ?</i>	<i>kim . . . -ti</i>
<i>antağ bar</i>	<i>kim . . . -maz</i>

Yukarıdaki şemadan da anlaşılacağı gibi son üç örnekte yardımcı cümle sondadır ve burada *-sar*'ın kullanılmaması dikkate değer.

§ 5 Örnekler: . . . *yarlıkadı* : “ . . . *kim yirçi suvçı kemiçi bar erser, yime kel-zün, tiginig asan tükel kelür-zünler* (KP XXIII, 4-7)”, “ . . . buyurdu: kılavuz ve gemici olanlar gelsin ve prensi sağ salim geri getirsinler”. “*ne munğ tağ bol-tı, kim antağ tenğri teg erdni teg ögükünğüzni ölüm yiriñge id-ur siz* (KP XXIV, 1-4)” ne gibi bir felâket, sıkıntı oldu da siz, göğe benzer, cevhere benzer yavrucuğunuzu ölüm diyarına gönderiyorsunuz? *ne kergek bol-tı, kim ança emgenip bu yirke kel-tinğiz?* (KP XLVII, 3) ‘ne lüzum hâsıl oldu da siz bunca zahmetlere girip bu yere geldiniz?’ *antağ bar, kim ol tınlığ örtke örten-mez* (TT VI, 114-115) ‘bu canlı ateşte yanmaz (diye) bunca (rivayet) vardır’.

2. Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin herhangi bir ögesiyle ilgilidir :

a) Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin öznesi iken, baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir :

(bc) . . .	<i>kim erser</i>	(bc) . . . (yüklem adı)
. . .	<i>kim erser</i>	(bc) . . . <i>-ur</i>
(yc) <i>ne erser</i>	(bc) <i>-ti</i>	
	<i>kim . . . -sar</i>	. . . <i>-zun</i>
	<i>kim kanyu . . . -sar</i>	. . . <i>-zun</i>
(bc) . . . (yüklem adı)	(yc) <i>kim . . . -sar</i>	
(bc) <i>ol</i>	<i>kim . . . (yüklem adı)</i>	(bc) . . . <i>-ur</i>

İlk iki ve son örnekte yardımcı cümle, baş cümlelerin ortasındadır.

§ 6 Örnekler: *mini için emgenteçi, kim erser, yok* (U IV C, 152) ‘benim için ızdırıp çekecek bir kimse yoktur’. *uluş sayu balık sayu, kim begleri azu karı başları erser, iyin-ür basın-ur* (TT VI, 9-10) ‘her ülkenin, her şehrin ileri gelenleri, beyleri, işkence ederler, tazyik ederler’ *ne erser, asığka tusuğa kirme-di* (AY 612, 1-3). ‘ne ise (o) bir fayda etmedi’. *kim minte kin okı-sar, atayu yarlıka-sunlar* (M I 29/16; 30/17-18) ‘benden sonra çağırınlar haşmetle ansınlar’. *anta adın tınlığ yok, kim meniñ*

töpümdeki saçlarığ tutğalı u-sar (U IV A 184-186) 'benim tepemdeki saçlarımı çekebilecek bundan başka bir canlı varlık yoktur'. *ol, kim kamağ mhabutlar birteg ezük tit-irler* (AY 366-23) 'bütün büyük yaratıklar (=mahābhūta), hepsi birer hayaldir'.

b) Bağlayıcı, yardımcı cümlelerin nesnesi iken, baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir :

(bc) . . . (yüklem adı) | (yc) *kim* . . . -ur
 . . . (yüklem adı) | *kim* . . . -ti

§ 7 Örnekler: *ol, kim amtu işlet-irler* (TT VI 258) 'şimdi kullandıkları budur'. *yarınka tegi uluğ ögrünç* . . . (eksik) *ögirmek, kim ögir-di* (TT II 59-60) 'ertesi sabaha kadar çok sevindiler (=eğlendiler)'.

c) Bazı durumlarda bağlayıcıya, baş cümlede herhangi bir zamirle işaret edilir. Bu cümlelerin yüklemiyle, baş cümle yüklemi arasındaki zaman bağıntısı şöyledir :

(bc) *ol* | (yc) *kim* . . . -ur | (bc) . . . *oluk erür*
 (yc) *kim birük* . . . -ur *erser* | (bc) *ol* . . . -zun
kim . . . *erser* | *ol* . . . *anı* . . . -ur
 (bc) *ol* | (yc) *kim* . . . -ur | (bc) *ol* . . . -ur
 (yc) *kim* . . . -ur | (bc) *ol* . . . -ur
kim . . . *erser* | *anıng utru* . . . (yüklem adı)
kim kayu . . . *erser* | *olar* . . . -maz
kim birük . . . -sar | *ol* . . . -maz
 . . . *ne* . . . -sar | *anı* . . . -ur

§ 8 Örnekler: *ol, kim burkan tit-ir, nom oluk erür* (TT VI, 418) 'Burkan olan şey dinin bizzat kendisidir'. *kim birük teñgri burkannañ bir pdakça teñglig nom bil-ir erser, ol kelip ilig begke sözle-zün* (U III 29, 15-18) 'kim Burkan'ın dininden bir mısra kadar (bir şey) biliyorsa, o gelsin, hükümdara söylesin'.

(Kırş. Niteleme cümlesi)

d) Özne cümlesinde genel bir anlam dile getirilmek istenirse, baş cümlede bu *ol (anı, olarnı) barça ve kop* ile ayrıca belirtilir. Her iki cümle arasındaki zaman bağıntısı şöyledir :

(yc) *kayu* . . . *erser* | (bc) *olar barça* . . . -zun
kim . . . *erser* | *olar barça* . . . -zun
kim birük . . . *erser* | *olarnı barça* . . . -ñg
 . . . *kim* *erser* | *olar barça* . . . -ur

<i>ne</i>	. . .	<i>erser</i>		<i>anı barça</i>	. . .	- <i>nġ</i>
<i>ne</i>	. . .	<i>barı</i>		<i>kop</i>	. . .	- <i>ur</i>
<i>neçe</i>	. . .	<i>erser</i>		<i>ol barça</i>	. . .	(yüklem adı)

§ 9 Örnekler: *kayu meniġ... ayıġ kılınçlarım erser, olar barça kalısız yomkı arı-zun alkın-zun* (AY 138, 5-10) 'benim ne kadar günahlarım varsa bunların hepsi tamamıyla arınsın, yok olsun'. *ne taġları ı ġaç kıya kum barı, kop bas-ar* (M III 8, 3-5) 'ne kadar daġ, bitki, kaya ve kum varsa hepsi baskı yapar'.

(Krş. Niteleme-nicelik)

II. NESNE CÜMLESİ

(Subjektsatz)

§ 10 Nesne cümleleri, baş cümle nesnesinin, yardımcı cümle biçiminde ifade edilmesinden ibarettir. Baş cümle ile olan ilgisi bakımından nesne yardımcı cümleleri üç grupta toplanır :

1. Bağlayıcılar yardımcı cümlenin öznesidir. Bu cümlelerin yüklemi ile baş cümle yüklemi arasındaki zaman bağıntısı şöyledir :

(Bağlayıcılar şunlardır: *kayu, ne, neçükin, kim*)

(yc) *kayu* . . . -*ti erser* | (bc) -*y. cümlenin nesne* . . . -*ti*
olarak tekrarı-

<i>ne</i>	. . .	<i>bar</i>		. . .	-
<i>ne</i>	. . .	<i>bar erser</i>		. . .	- <i>ur erdi</i>
<i>ne</i>	. . .	- <i>sar</i>		. . .	- <i>ġıl</i>
<i>neçükin</i>	. . .	- <i>sar</i>		. . .	- <i>nġ</i>

§ 11 Örnekler: *kayu çşaptlıġ yarlıġıġız erdi erser, — aġmuntın birkiye yime çşaptlıġ yarlıġıġıznu — . . . arıġ küzed-tim* (U III 36, 2-5) 'ahlakî buyrugunuz ne idiye -hatta ahlakî sözlerinizi teker teker tamamıyla yerine getirdim.. *ne tenġrike sevişġnġ bar, tükel kıl* (Le Muséon 1926. 53) 'Tanrıya karşı ne (kadar) sevgin varsa hepsini yerine getir.'

Yapı bakımından şu örnek son derece dikkate değer:

(bc) . . . | *kimni erser* | (bc) . . . -*maz*

burkanta adın, kimni erser, umuġ inaġ tilep bulmaz biz (TT X, 109-110) 'Burkan'dan başka hiç bir kimseyi biz destek ve dayanak olarak bulamayız'.

N o t : Bu son cümledeki *kim+ni* (akk.), biçim bakımından baş cümlenin nesnesi, anlam bakımından ise yardımcı cümlenin öznesidir.

kim(ni) erser, bugün Türkiye Türkçesinde, $>kim\ erse>$ $kim\ irse>^*$ *kim ise* biçimlerinden geçerek *kimse* olmuştur. Aslında bir cümle olduğu halde *kimse* biçiminde kalıplaştığından, bugün yükleme hali ekini doğrudan doğruya sonuna alabilmektedir: *kimsey+yi*.

2. Bağlayıcılar yardımcı cümlenin hiç bir ögesi ile ilgili değildir. Bu cümlelere "Bildirme" cümleleri diyoruz (= *Aussagesatz*, krş. Özne cümlesi). Baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir :

(bc)	. . .	-zun		(yc)	<i>kim</i>	. . .	-maz
	. . .	-n̄g		<i>kim</i>	. . .	+	°n ereñgler

(yüklem adı vasıta halinde)

§ 12 Örnekler: *eşidü yarlıkazun içime, kim meniñg bu etüzümin isirkegüm ıdı kel-mez* (AY 608, 23 vd.) 'ey benim kardeşim, haşmetle işit ki ben, bu vücudumu hiç esirgemeyeceğim'. *inçe katğlan-añg, kim ürke od 'uğun saklanmağan ereñgler* (M III 9, 6-7) 'gayretleriniz öyle olsun ki daima uyanık ve mutayakkız olunuz'

3. Doğrudan doğruya söyleyişi dile getiren cümleler de, baş cümlenin bir nesnesi olarak anlaşılabilirler. (= *oratio recta*). Bu türlü nesne cümlelerinin sonunda daima *ti-p* (*ti-pen*) bağlama edatı bulunmaktadır; baş cümle ile zaman bağıntısı şöyledir :

(yc)	. . .	"ne	. . .	-miş'	<tipen>		(bc)	. . .	-ti
(bc)	. . .	-maz,	<kim>		(yc)	. . .	-ur'	<tip>	

§ 13 Örnekler: "*yir tenğri yok erke e önğre ne bar er-miş*" *tipen, bil-timiz* (Huas. 162-164) 'yer tanrısı yok iken, önce "ne varmış" diye bildik'. *öz biligsiz, ters kılınçın bilmez uk-maz kim, "meniñg aşnuqtı ajunta kılmış öz kılınçım meni inçe emget-ür"* *tip* (TT VI 15) ' "benim bu önceki hayatta işlemiş olduğum kendi amellerim bana böylesine ızdırap veriyorlar" diyerek kendi cahilliğini, yanlış amelini bilmez anlamaz'.

III. TÜMLEÇ CÜMLESİ

§ 14 Bu bölümde ele alınan yardımcı cümleler, aslında baş cümlenin çeşitli tümleçlerinin, birer cümle ile ifade edilmelerinden ibarettir. Bu cümleleri, ifade ettikleri tümleçlerin türlerine göre gruplara ayırıp inceleyeceğiz.

1. Zaman Cümlesi (Temporalsatz)

§ 15 Baş cümledeki yüklem anlamını zaman bakımından belirleyen cümlelere 'zaman yardımcı cümleleri' diyoruz. Bu cümleler, işlevleri

bakımından zaman bildiren birer zarf tümlecidirler. Uygurcada, modern Türk şivelerinde olduğu gibi fiil cinsinden zarf tümleçleri de kullanılmıştır: *-ur erken*, *-tük+te* ve çeşitli zarf-fiil biçimleri. Bunlar, yapıları bakımından çekimsiz fiil oldukları için konumuzun dışında bırakılmışlardır. Ancak bunlardan bazıları, genel olarak *ne*, *kaçan*, *kalıtı* ve *neçete kim* bağlayıcılarıyla birlikte kullanıldıkları için, basit zarf tümleci olarak anlaşılmayıp ayrı bir bölümde ele alınmışlardır (bk. Zaman cümlelerine ek).

§ 16 Uygurcada zaman yardımcı cümleleri, baş cümleye bağlanmış biçimleri bakımından iki gruba ayrılır :

A. Bağlayıcısız zaman cümlesi

B. Bağlayıcılı zaman cümlesi

A. Birinci guruptaki yardımcı cümlelerin yüklemi bir örnek dışında daima *-sar* ile yapılmaktadır. (*-u birle ök* için bk. Zaman cümlelerine ek). Baş cümlelerin yüklemiyle olan zaman bağıntısı şöyledir :

(yc) . . .	<i>-sar</i>		(bc) . . .	<i>-ur</i>
	<i>-sar</i>			<i>-ur erdi</i>
	<i>-sar</i>			<i>-maz</i>
	<i>-sar</i>			<i>-ğay</i>
	<i>-sar</i>			<i>-ti</i>
	<i>-sar</i>			<i>-ñg</i>
	<i>-sar</i>			<i>-ayın, -atın</i>
	<i>-sar</i>			(yüklem adı + ol)
	<i>-ti erser</i>			<i>-miş erür</i>

§ 17 Örnekler: *ögsüz kal tilve bolup etüz kod-sar*, *sekiz uluğ tamurlarda utğurağ toğ-ar* (U III 76, 13-15) 'bilinçsiz, çılgın olup ölünce, muhakkak sekiz büyük cehennem doğar'. *ölürgeli ilit-serler mangra-yur ünte-yür* (M III 33, 1) 'öldürmek için götürünce, bağırp çağırır'.

B. Bağlayıcılı yardımcı cümlelerin yüklemi genel olarak *-sar* eki ile teşkil edildiği halde bir kaç örnekte ise *-ti* 'görülen geçmiş zaman' ekiyle *-a*, *-u* ve *-p* (*erken*) zarf-fiil ekleri kullanılmıştır (bu sonuncular için bk. Zaman cümlelerine ek). Türlü bağlayıcıları ile birlikte, yardımcı cümlelerin yüklemiyle baş cümlelerin yüklemi arasındaki zaman bağıntısı şöyledir :

(Bağlayıcılar şunlardır: *kaçan* (k. birük), *kalıtı*, *kim* (k. kayu), *neçete*, *neçük*, *neçükin*)

(yc) <i>kaçan</i> . . .	-sar		(bc) <i>ötrü</i> . . .	-ur
<i>kaçan</i> . . .	-sar		. . .	-ğay
<i>kaçan</i> . . .	-sar		. . .	-ñg
<i>kaçan</i> . . .	-sar		. . .	-zun
<i>kaçan</i> . . .	-tiler erser		. . .	-ti
<i>kaçan</i> . . .	-ti		<i>anta</i> . . .	-ti
<i>kaçan birük</i> . . .	-sar		. . .	-ur
<i>k. birük</i> . . .	-sar		. . .	-ğay
<i>k. birük</i> . . .	-sar		. . .	(yüklem adı)
<i>kaltı</i> . . .	-sar		. . .	-ur
<i>kaltı</i> . . .	-ti		. . .	-ti
<i>birük</i> . . .	-sar		. . .	-ur, -ur erdi
<i>kim</i> . . .	-sar		. . .	-ti
<i>k. kayu</i> . . .	-sar		. . .	-ur, -zun
<i>kim+ni</i> . . .	-sar		. . .	-ur
<i>neçete</i> . . .	-sar		. . .	-ur
<i>neçete</i> . . .	-ti		. . .	-ti
<i>neçük</i> . . .	-ti		. . .	-ti
<i>neçükin</i> . . .	-sar		. . .	-ñg
<i>neçükin</i> . . .	-tiler erser		. . .	-ur erdi

§ 18 Örnekler: *kaçan tüz tüp bilge bilig başağı bilge bilig orunınga teg-ser, ötrü anta akıgsız bol-ur* (Mainz 692. II. D. 5. 6. str. vd.) 'düz ve derin hikmet, ilk hikmet yerine ulaştığında, -akmayan- olur'. *kaçan ol moğoçlar bidilhimka teg-diler erser, ol yultuz tebremedin şük tur-dı* (U I 6, 11-13) 'bu sihirbazlar Betlehem'e ulaşınca, o yıldız olduğu yerde durdu'. *kaçan içisiniñ kelmişin utğuraq bil-ti, anta . . . kentke bar-tı* (U III 86, 18 vd.) 'ağabeyinin geldiğini kesin olarak öğrenince şehre gitti'. *neçete öl-ser, . . . ögi kanğı . . . tez-erler* (U III 43, 19 vd.) 'ölür ölmez, . . . anası babası kaçarlar'. *neçete çayasini bayagutnuñg iki oğlanı bedük bol-tılar, anıñg arasında kentü özi etüz kodup adın ajunka bar-dı* (U III 80, 3-7) 'tüccar Çayası'nin iki oğlu büyüdüktan sonra kendisi ölüp gitti' (=başka bir varlık şekline girdi). *neçük işid-ti ol bozağusu öginiñ ünin, terkin yügürüp kel-ti ögingerü* (Le Muséon 1926, 53 -Hıristiyanlığa ait bir metin-) 'bu buzağı anasının sesini işitince, hemen anasına doğru segirtip geldi'. *neçükin bul-sar sizler, yana kelip mañga işit-dür-ünğler* (U I 6,6) 'bulunca gelip bana bildirin'. *inçip ol moğoçlar, neçükin urışlımtın önüp bar-dılar erser, ol yultuz yime olarnı birle bar-ır*

erdi (U I 8 vd.) ‘fakat bu sihirbazlar, Yerusalem’den çıkıp gidince bu yıldız da onlarla birlikte gidiyordu’.

(Zaman cümlelerine ek)

§ 19 Yükleme çekimli fiil olmayıp da zarf-fiil olan bazı cümleler de, baş cümleye bir bağlayıcı ile eklendikleri ve bazı biçim özellikleri gösterdikleri için burada yardımcı cümle olarak anlaşılmışlardır. Çekimli fiil yerine zarf-fiil biçimlerinin kullanılmasının, yardımcı cümlelerin ortaya çıkışı ve gelişmesinde önemli bir adım olduğunu sanıyorum. Bilindiği gibi, Kök-türkçe, bu gibi yardımcı cümleler yerine, çeşitli zarf-fiiller kullanmakla yetiniyordu. Çeviri çabasının büyük bir hızla geliştiği Uygur devresinde, yardımcı cümleler, kalıp halinde yabancı dillerden olduğu gibi aktarılmıştı. İlk, bağlayıcı + yüklem formülüne göre teşkil edildiği halde, bazı hallerde yüklem yerini, zaten dilde öteden beri mevcut olan zarf-fiil biçimleri almış ve böylece yardımcı cümle yapımında türkçeleşmeye doğru önemli bir adım atılmıştır. Ancak elimizdeki örneklerin azlığı bu gelişmenin sınırlarını, zaman ve alan bakımından belirlemeğe imkân vermemektedir.

§ 20 * Yükleme zarf-fiil olan yardımcı cümlelerin baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir :

- a. Yükleme $-dükte$ ($ök$) olan yardımcı cümleler:
(yc) <i>kaçan</i>	. . . $-dükte$ <i>ötrü</i>		(bc) . . . $-ti$
<i>kim</i>	. . . $-dükte$		. . . $-ti$
<i>kim</i>	. . . $-dükte$		. . . $-miş$ <i>bolmaz</i>
<i>kim</i>	. . . $-dükte$ <i>ök</i>		. . . $-p$
- b. Yükleme $-p$ ($pök$) olan yardımcı cümleler :
(yc) <i>ne</i>	. . . $-p$ <i>pök</i>		(bc) . . . $-ti$
<i>neçete kin</i>	. . . $-p$		<i>ötrü</i> . . . $-ti$
- c. Yükleme ($-p$) *erken* olan yardımcı cümleler :
(yc) <i>kaltı</i>	. . . $-p$ <i>erken</i>		(bc) . . . $-ti$
<i>kim</i>	. . . $+de$ <i>erken</i>		. . . $-p$ (?)
- d. Yükleme $-u$ *birle* $ök$ olan yardımcı cümleler :
(yc) <i>ne</i>	. . . $-u$ <i>birle</i> $ök$		(bc) <i>ötrü</i> $-ti$
<i>ne</i>	. . . $-e$ <i>birle</i> $ök$		. . . $-ur$
(bağlayıcısız)	. . . $-u$ <i>birle</i> $ök$		. . . $-ti$
- e. Yükleme $-ğınça$ olan yardımcı cümleler :
(bc) . . . $-ğay$		(yc) <i>kaltı</i> . . . $-ğınça$

§ 21 Yukarıdaki şemada dikkati çeken başlıca özellik, baş cümle yüklemelerinin çoğunlukla *-ti* biçiminde bulunmasıdır. Öte yandan (*ne*) ... *-u birle ök* ya da *ne* ... *-°p* cümlesi, yapı bakımından, bilinen biçimlerden apayrı bir durum göstermektedir, *-u* ya da *-°p* zarf-fiil biçimlerinin daha Kök-türkçede zarf-tümleci görevini gördüğünü biliyoruz; ama buradaki *ne* bağlayıcısıyla sona gelen *birle ök*, bu oluşun, öteki biçimlerde olduğu gibi yabancı etkiler altında meydana geldiğini düşündürüyor ise de bu konuda şimdilik kesin bir şey bilmiyoruz.

§ 22 Örnekler: *kaçan tapıg uduğ kılğuluğ törüsin ertdür-dükte ötrü, estup içinde bekle-diler* (AY 627, 16-21) 'saygı merasimini yerine getirdikten sonra bir anıt-kabir içine sakladılar'. *kim men yad illig toyın atın işid-türkte ök, etüzüm köngülüm bütürü ögirip sevin-ip* (Hts 294-297) 'ben yabancı râhibin adını işitir işitmez vücûdum ve gönlüm sonsuz sevince garkoldu'. *ne anı kör-üp ök, etüzlerin ol süngük öze kemişip ... kamıl-dılar* (AY 619, 16-18) 'onu görür görmez vücutlarını kemiklerin üzerine atıp ... fırlatıldılar'. *neçete timin öglen-ip, ötrü iliglerin örü kötürüp uluğ ünin ul-dılar* (AY 619, 18-20) 'kendine geldikten sonra ellerini havaya kaldırıp yüksek sesle ağladılar'. *kalıtı balık kapağda olur-up erken, ... udçısı ... süre ön-ti* (KP LXIV, 7) 'şerhrin kapısında otururken ... çoban ... sürüp geldi'. *kim bu samtso açarı tavgaç+da erken, ... bodistvlar tülünge kir-ip* [metin eksik!] (Mainz 841, 12 vd). 'bu Tripitaka-acarya Çin'de iken ... rüyasına Bodhisattvalar girdi'. *ne bu irü belgüler bol-u birle ök, ötrü ... bol-tı* (AY 381, 8 vd.) 'bu alâmetler zuhur eder etmez ... oldu'. *ol balıktın öndüm*] *ne ön-e birle ök, kalıtı tül tüşep odunmuş teg tiriltüküm bu er-ür* (AY 16, 13-16) 'bu şehirden çıktım;] sanki rüyadan uyanmışım gibi, dirilişim (işte) budur'. *ağır igledi;] inçip igle-yü birle ök ... ölüp bar-tı* (AY 4, 17) 'ağır bir şekilde hastalandı;] fakat hastalanır hastalanmaz ölüp gitti'.

2. Yer cümlesi

(Lokalsatz)

§ 23. Baş cümledeki yüklemın anlamını, 'yer' bakımından belirleyen cümlelere 'yer yardımcı cümleleri' diyoruz. Bu cümleler, işlevleri bakımından yer bildiren, yani baş cümle faaliyetinin nerede geçtiğini anlatan birer yer tümlecidirler. Bunlar, baş cümleye daima birer bağlayıcı ile birleşirler.

(Bağlayıcılar şunlardır: *birük kayu, kayuta, kayutın, kim*)

Baş cümle ile zaman bakımından bağıntısı şöyledir :

(yc) <i>birük kayuta</i>	. . .	-sar		(bc) <i>anta</i>	. . .	-ğay
<i>kaanta</i>	. . .	-sar		<i>anta</i>	. . .	-zun
<i>kayu [yıngak]</i>	. . .	-sar		[<i>olyıngak</i>]	. . .	-ti
<i>kayu kayu [yirte]</i>	. . .	-sar		<i>anta</i>	. . .	-ur
<i>kayuda</i>	. . .	-sar		<i>anta</i>	. . .	-ur
<i>kayutın</i>	. . .	-sar		<i>antın</i>	. . .	-ti
<i>kim</i>	. . .	-sar		. . .	(yüklem adı)	
(bc) . . .	-ur		(yc) <i>kim</i>	. . .	(yüklem adı)	

kim bağlayıcısı ile başlayan yardımcı cümleler hariç, diğerlerinde bağlayıcının hal ekine göre, ana cümlelerin başında *anta* (*antın*) bulunmaktadır (tabii, örneğin, yalın haldeki *kayu için* hiç bir zamir bulunmamaktadır).

§ 24 Örnekler: *birük kayuta . . . toğmağı bol-sar, yime anta irinç cıgay bolup toğa teglük yime bol-ğay* (U II 29, 11-15) 'bir kimse nerede doğacaksa yine orada sefil, fakir ve kör olacaktır'. *kayu korkınçsız yıngak erser, ol yıngakta turkaru bizni uduzup ilt-diñg* (U IV C 83) 'neresi tehlikesiz ise, sen bizi oraya götürdün'. *altın aviş tamuğa tegi, kim özlügler bar erser, añg kininte ölmeginçe ozmaqları yok* (U III 33, 20-23) 'aşağıda avici cehennemine kadar (her yerde) bulunan canlı varlıklar en sonunda ölmeyince kurtulamazlar'. *uluğ tal'uy smutri, kim bulgak [metin eksik] öküş ol* (M III 9, 17-18) 'karışıklıkların çok olduğu büyük deniz smutri'.

3. Hedef cümlesi

(Finalsatz)

§ 25 Baş cümledeki yüklem anlamını hedef bakımından belirleyen cümlelere 'hedef yardımcı cümleleri' diyoruz. Bu cümleler, baş cümle faaliyetinin 'gayesini' ve 'hedefini' bildirirler; bağlayıcı daima *kim*'dir. Baş cümle ile zaman bakımından bağıntısı şöyledir :

(bc) . . .	-urlar		(yc) <i>kim</i>	. . .	-ur
. . .	(yüklem adı)		<i>kim</i>	. . .	-sar
. . .	-alın		<i>kim</i>	. . .	-zun
. . .	-zun		<i>kim</i>	. . .	-zun
. . .	-ğay erti		<i>kim</i>	. . .	-zunlar erti

Hedef cümleleri, baş cümleden sonra gelmektedir.

§ 26 Örnekler: *balığın ite bir-ürler, kim ayığ kılınçlığ tosun yavlağ muyğa tınlıglarığ iy-er bas-ar* (TT VI 253-255) 'şehrini

düzenlerler, günahkâr ve kötü insanları baskı altında tutabilsinler diye'. *edgüg ayıgıg yime kirtgünmiş kerkek, kim kin ökünme-ser* (TT VI 199) 'ileride pişman olmamak için iyiye de kötüye de inanmak gerektir'.
... *yarlıka-zun tengrim, kim uk-zun bil-zünler* (TT VI 21) 'tanrım, vaaz versin ki anlayıp bilsinler'.

4. Sebep Cümlesi

(Kausalsatz)

§ 27 Baş cümle faaliyetinin sebebini bildiren cümlelere 'sebep yardımcı cümleleri' diyoruz. Metnin cinsine ve ifadenin gelişine göre bazan baş cümleden önce, bazan da bundan sonra gelmektedir.

Bağlayıcısı *kim*'dir. Bu yardımcı cümlelerin yüklemi,

a. çeşitli biçimleriyle çekimli fiil,

b. $-\overset{\circ}{p}$ ve $-\overset{\circ}{g}alı$ zarf-fiil

ile teşkil edilmektedir. Bu cümlelerin baş cümle ile olan zaman bağıntısı şöyledir :

(bc) . . . $-\overset{\circ}{ayın}$		(yc) <i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{sar}$
(yc) <i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$		(bc) <i>anı için</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$
<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$		<i>anın</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$
(bc) . . . (yüklem adı)		(yc) <i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{mı}ş$ erür
(yc) <i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$ için		(bc) . . . [<i>tip</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$]
<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$ için		<i>anın</i> . . . $-\overset{\circ}{mı}ş$ erür
<i>kim</i> . . . (yüklem adı)		<i>anı için</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$
<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{taç}ı$ için		. . . $-\overset{\circ}{ur}$
<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{maz}$ için		<i>anın</i> . . . $-\overset{\circ}{taç}ı$ ol
<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{g}uluğsuz$ için		<i>anın</i> . . . $-\overset{\circ}{maz}$
(bc) . . . $-\overset{\circ}{n}g$		(yc) <i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{ti}$
. . . $-\overset{\circ}{ti}$ ol tıtağın		<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{ti}$
. . . $-\overset{\circ}{n}g$		<i>kim</i> . . . <i>anı için</i> . . . $-\overset{\circ}{mı}ş$ boltı
. . . $-\overset{\circ}{n}g$		<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{n}g$
. . . $-\overset{\circ}{ur}$		<i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{p}$
(yc) <i>kim</i> . . . $-\overset{\circ}{g}alı$		(bc) <i>anın</i> . . . $-\overset{\circ}{ur}$

N o t : $-\overset{\circ}{maz}$ için, $-\overset{\circ}{taç}ı$ için, $-\overset{\circ}{g}u$ için ve (yüklem adı+) için gibi bazı fiil biçimleri de kullanılmakta ise de bunlar, baş cümleye herhangi bir bağlayıcı ile bağlanmadıklarından yardımcı cümle sayılmazlar. Bu fiiller birer sebep tümlecidir.

§ 28 Örnekler: ... *erdni algalı bar-ayın, kim kayu tınlıglarğa tüzü tüketi asıg tusu kılu u-sar men* (KP XXXV, 2-4). *kim ol çınju tiğme ertükteg kirtü töz sözlegülügsüz nomlağuluğsuz için, anın anı bil-mezler* (AY 386, 23 vd.) ‘*çınju denen -olduğu gibi- (=ertük-teg) gerçek cevher, söylenemez, izah edilemez (bir şey) olduğu için bu yüzden bunu bilmezler*’ *öğrünçün tegin-inğ, kim sizler anı için okıtmuş bol-tunğuzlar* (M III 15, 1-5) ‘sevinin, çünkü siz bunun için çağırıldınız.’

5. Karşılaştırma cümlesi

(Komparativsatz)

§ 29 Baş cümle faaliyetinin benzeri bir faaliyet anlatan cümlelere ‘karşılaştırma cümleleri’ diyoruz. Her iki cümle arasındaki zaman bağıntısı belli bir düzen göstermediğinden ve karşılaştırma da yardımcı cümlelerin yükleminden çok, her iki cümledeki karşılaştırma sözleri ile ifade edildiği için tasnif, bunlardan yardımcı cümlelenkilere göre yapılmıştır. Ancak bazı yardımcı cümlelerde bağlayıcı veya karşılaştırma sözleri bulunmamaktadır:

(Bağlayıcılar şunlardır: <i>kaçan, kaltı, neçe(ketegi), neçük, neteg</i>)	
(yc) . . . -sar	(bc) . . . <i>yime</i> . . . -ti
. . . -sar	<i>timin ök</i> . . . (yüklem adı)
. . . -sar	<i>antada</i> . . . <i>artukrak</i> . . . ol
<i>ançulayu yima birük</i> . . .	
<i>neçeketegi</i> . . . -sar	<i>ançakategi</i> . . . -ğay
<i>kaçan</i> . . . -maz	<i>ançulayu</i> . . . -maz
<i>kaltı</i> . . . <i>neteg</i> . . . -ti <i>erser</i>	<i>ançulayu ok</i> . . . -zun
<i>kaltı neçük</i> . . . <i>neteg</i> . . . -ti	
<i>erser</i>	<i>ançulayu</i> . . . -zun
<i>kaltı birük</i> . . . -sar	<i>ötrü</i> . . . -maz
<i>mumu munçulayu</i> . . . <i>erdim</i>	
<i>erser</i>	<i>yime inçi yana</i> . . . -ur <i>ertim</i>
<i>neçe</i> . . . -ur <i>erti</i>	<i>ança</i> . . . -ur <i>erti</i>
<i>neçeke tegi</i> . . . -sar	<i>ançulayu</i> . . . -zun
. . . <i>neçük</i> . . . -ur <i>erser</i>	<i>yime</i> . . . -ti
<i>neteg</i> . . . -sar	. . . <i>yime ança ok</i> . . . -ur
<i>neteg</i> . . . -ur <i>erser</i>	<i>ançulayu</i> . . . (yüklem adı)
<i>neteg</i> . . . -ur <i>erser</i>	<i>ançulayu</i> . . . -zun

§ 30 Örnekler: *ançulayu yime birük bu nom erdini neçeketegi . . . bar erser, ançakategi . . . erdiniler . . . yokadma-ğay* (AY 395, 19-22)

'bu din cevheri varlığını koruduğu sürece bu cevherler yok olmayacaklardır'. *kaçan neñg atnıñ eşgekniñ müyüzi ör-mez, ançulayu kaltı uzlar edsiz neñg iş işleyü u-maz* (M I 11-15) 'nasıl atın, eşeğin boynuzu çıkmaz ise aynı biçimde usta kişiler de boş ve gereksiz iş yapmazlar'. *kaltı neçük ... bodistlar ... ayıg kılınçların ... neteg arıt-tı alkıntur-tılar erser, ançulayu ok meniñg yime ... ayıg kılınçların olarnıñ teg ök arı-zun* (AY 138, 19 vd) 'nasıl Bodhisattvalar günahlarından arındılar ise, aynı biçimde benim de onlarınki gibi günahlarım arınsın'. *neçe yüğüür-ür erti, ança kus-ar yarsı-yur erti* (M I 7, 12-13) 'nasıl koşuyor idiyse, öylesine kusuyor idi'.

6. Müsaade cümlesi

(Konzessivsatz)

§ 31 Baş cümle faaliyeti ile bir dereceye kadar karşıt bir faaliyet ifade eden cümlelere 'müsaade yardımcı cümleleri' diyoruz. Fakat bu karşıtlık baş cümle faaliyetinin meydana gelmesine engel olmaz, ancak 'müsaade' eder; adı da buradan gelmektedir. Bu cümleler genel olarak 'neye karşın?' sorusuna karşılık verir.

§ 32 Her iki cümlede 'müsaade' kavramını kesin olarak ifade eden öğelerden pek azı bulunduğundan aşağıdaki tasnif, yardımcı cümlelerin bağlayıcılarına göre yapılmıştır. Buna göre ilkin cümleleri :

A. Bağlayıcısız müsaade cümlesi

B. Bağlayıcılı müsaade cümlesi

olmak üzere iki grupta toplayacağız.

A. Bağlayıcısız yardımcı cümlelerin yüklemiyle baş cümle yüklemi arasındaki zaman bağıntısı şöyledir :

(yc) . . .	-sar		(bc) . . .	-ti
. . .	-sar		. . .	-maz
. . .	-sar		yime . . .	ol
. . .	-sar		. . .	-ğuluğ ol
. . .	-miş erser		yime . . .	-ür erdi
. . .	-d ^o m erser		. . .	-d ^o m erdi
. . .	-d ^o ñg erser		yime . . .	-d ^o ñg

B. Bağlayıcılı yardımcı cümlelerin yüklemiyle baş cümle yüklemi arasındaki zaman bağıntısı ise şöyledir :

(Bağlayıcılar şunlardır: *birük* (b. *neçe*), *kaltı*, *kim*, *ne*, *neçe*, *neçükin*, *neteg*)

(yc) <i>birük</i> . . .	-sar		(bc) . . .	-gülüg ermez
<i>birük</i> . . .	-sar		<i>yime</i> . . .	-güsi yok
<i>birük</i> . . . neçe . . .	-sar		<i>yime</i> . . .	-gülüg ermez
<i>birük</i> . . .	-sar		<i>inçip</i> . . .	-ur
<i>birük</i> . . .	-sar		<i>inçip</i> . . .	-maz
<i>kalıtı</i> . . .	eriür erser		<i>yime inçip</i> . . .	-ur
<i>kim</i> . . .	-ti		. . .	-ti
<i>kim</i> . . .	-sar		<i>yime inçip</i> . . .	-ur
<i>kim</i> . . .	-d ^o m erser		<i>yime</i> . . .	-maz ertim
<i>ne</i> . . .	erser		-ur
<i>ne</i> . . .	erser		. . .	-ur
<i>ne</i> . . .	erser		. . .	-ğay
<i>neçe</i> . . .	-ti erser		. . .	-ti
<i>neçükin</i> . . .	erser		. . .	-zun erti
<i>neteg</i> . . .	-sar		. . .	-ur
<i>neteg</i> . . .	-mış erser		. . .	-ur

N o t : Müsaade yardımcı cümlelerinde yüklem, bir tek örnek dışında hep -sar ile teşkil edilmesi dikkati çekiyor.

§ 33 Örnekler: *kim etüz üç'ün emgen-ser tolğan-sar*, *yime . . . ölmek artamak bul'unçı ol* (M III 11, 11 - 14) 'vücut için ne kadar çaba harcarsa harcasın, (onun) bulacağı şey ölmek ve yokolmaktır'. *neçe otaçı otın birle kel-ser*, *anı otayu uma-ğay* (M I 15, 6-8) 'tabip ilâcı ile ne kadar gelirse gelsin, onu tedâvi edemeyecektir'. *tnlıglarığ ölürt-dünğ erser*, *yime emin yürüntegin tükel kılğalı u-duñg* (AY 15, 10) 'her ne kadar canlıları öldürttü isen de, (bunun cezasından kurtulmak için) çaresini tamamıyla bulabildin'. *kim men . . . bilir ertim erser*, *yime . . . yavlağ tüşin utlısın bil-mez ertim* (AY 8, 18) 'ben (günahları) her ne kadar biliyor idiysem de . . . (bunların) kötü neticelerini bilemezdim'. *kim bu atlı yörüglü ikigü belgüleri öze öñgi öñgi erserler*, *yime inçip yana töz öze adırt öze öñgi ermezler*, *bir titir* (Mainz 701 T I D. 4. 1-5). str.) 'her ne kadar bu ad ve izah alâmetleri ile türlü türlü iseler de, cevher ve tefrik dolayısıyla türlü olmazlar, birdirler (=görünüşleri türlü olan dış dünya aşında tek bir cevhere dayanır, o da 'boşluk'tur)' *yılkıka yütür-ser*, *yılkı kötürü uma-tı* (U I 8, 42) 'hayvana yüklendiği halde hayvan götüremedi'.

IV. VASIFLAMA CÜMLESİ

(Attributsatz)

§ 34 Baş cümledeki öğeleri, türlü yönlerden niteleyen cümlelere 'niteleme yardımcı cümleleri' adını veriyoruz. Bu cümleleri iki ana grupta inceleyeceğiz :

A. İlgileme cümleleri

B. Belgisiz miktar bildiren nicelik-niteleme cümleleri :

§ 35 A. İlgileme cümlelerini, *kim* bağlayıcısının, yardımcı cümlede aldığı göreve göre ele alacağız :

1. *kim* bağlayıcısı, yardımcı cümlenin öznesi olduğu takdirde yüklemler arasındaki zaman bağıntısı ve yardımcı cümlenin, baş cümle içindeki durumu şöyledir :

(bc) <i>bar mu</i> . . .		(yc) <i>kim</i> . . .	-taçı
. . .	-ur	<i>kim</i> . . .	-ğuluğ
-ur . . .		<i>kim...-ti...</i> <i>kim ...-miş erti</i>	
(bc) . . . (yüklem adı)		(yc) <i>kim</i> . . .	-ur
. . . <i>ereñgler</i> . . .		<i>kim</i> . . .	-ti
. . . <i>erürler</i> . . .		<i>kim</i> . . .	-ur
. . . <i>men</i>		<i>kim</i> . . .	-ti
. . . (yüklem adı)		<i>kim</i> . . .	(yüklem adı)
-ti . . .		<i>kim</i> . . .	(yüklem adı)
-ñg! . . .		<i>kim</i> . . .	(yüklem adı)
. . . -ğay		<i>kim</i> . . .	-sar
. . . -ur		<i>kim</i> . . .	erür
. . . -zun . . .		<i>kim</i> . . .	-ti
. . . [metin eksik]		<i>kim</i> . . .	-miş erti
. . . (yüklem adı)		<i>kim</i> . . .	-sar
(bc) . . . (yc) <i>kim</i> . . . -ur		(bc)	-ñg
. . .		<i>kim</i> . . . -ur	-ur
. . .		<i>kim</i> . . . -sar	. . . (yüklem adı)
. . .		<i>kim</i> . . . -miş eriser	. . . erür
. . .		<i>kim</i> . . . -erür	. . . (yüklem adı)
<i>ol</i>		<i>kim</i> . . . -sar	. . . -ur
. . .		<i>kim</i> . . . -miş ol	. . . -ur
. . .		<i>kim</i> . . . - ^o p(erür)	. . . -ur
. . .		<i>kim</i> . . . -ol	. . . [metin eksik]
. . . (yüklem adı)	<i>kim</i> . . . -sar		. . . -ur

§ 36 Örnekler: *burkan kutın tile-yür men, kim kamağ bilgelerke sevgülüğ tapla-ğuluğ* (AY 616, 3-5) 'bütün hakim kişiler tarafından sevilen ve tasvip gören Burkan saadetini istiyorum'. *oķsa-yur sen ... ol inġekke, kim iraktın ünte-di öz bozağusınġa, kim azıp bar-mış erdi* (Le Muséon 1926, 53. s.) 'sen, yolunu şaşırılmış olan, kendi öz buzağı-sına seslenen ineġe benziyorsun'. *bu etüz, kim sizni öze tur-ur, inġe körünġ kolulanġ* (M III 9, 9-13) 'üzerinizde bulunan bu vücudu görün, düşünün'. *aşanmış aş, kim ol etüzinte kir-ür, öl-ür* (M III, 12, 1-4) 'vücuduna giren yiyecek ölür'. *yağı men, kim aġgar yazın-tı* (M III 13, 6-7) 'ben, e-ona karşı günah işleyen bir düşmanım'. *ekinti yulġak özi, kim kentü ol knig roşn tenġri* (M III 15, 17-19) 'ikincisi: bizzat kendisi *knig roşn* tanrı olan meşale cevheridir'. *ol azınġ, kim taştan aşka içġüke katl-ap erür, yime etüzke kir-ür* (M I 16, 5-7) 'dışarıdan yiyeceklere karışan bu ihtirasın vücuda girer'. *sav sözleyü uma-ğay, kim ol erneġ köġnġlin yarut-sar* (M I 15, 1-5) 'o kimsenin gönlünü aydınlatacak sözler söyleyemez'. *ört, kim iğaçdan ön-üp yana iğaçġ örte-yür* (M I 7, 2-3) 'ağaçtan çıkan ateş gene ağacı yakar'.

2. *kim* bağlayıcısı, yardımcı cümlelerin nesnesi olduğu takdirde, yüklemler arasındaki zaman bağıntısı ve yardımcı cümlelerin baş cümle içindeki durumu şöyledir :

(bc) . . .	(yüklem adı)	(yc) <i>kim</i> . . . - <i>d^om^z erser</i>
. . .	(yüklem adı)	<i>kim</i> . . . - <i>sar</i>
. . . - <i>nġ</i> . . .		<i>kim</i> . . . - <i>ti</i>
(bc) . . .	(yc) <i>kim</i> . . . - <i>sar</i>	(bc) . . . - <i>ur</i>
. . .	<i>kim</i> . . . - <i>ur</i>	. . . - <i>nġ</i>
. . . - <i>ti</i>	<i>kim</i> . . . - <i>miş erdiler</i>	. . . [baş cümleye ait ve <i>kim</i> ile ilgili unsurlar]

§ 37 Örnekler: *öz yüklerin ... ötin-diler, kim kelür-miş erdiler, üç türlüġ küzünc* (U I 6, 16 vd.) 'getirmiş oldukları üç türlü hazineyi (yani) yüklerini sundular'. *ilkisizde berü ol ayaġ kılınġ yok, kim biz kılma-dımız erser* (TT IVA 23-24) 'başlangıcı olmayan bir zamandan beri işlemediğimiz hiç bir günah yoktur.' *ö-nġ sakın-inġ ol ... yörüglerin, kim men sizlerke ayu bir-tim* (M III 15, 9-12) 'benim sizlere söylediğim tefsirleri düşünün'. *bu sav, kim siz ay-ur siz, eşid-inġ* (M III 14, 9-10) 'söylediğiniz bu sözleri işitin'.

N o t : Şu örnekte *kim* eksiktir, onun yerine *yime birük* kullanılmıştır: *ol biziġ kılmiş ... ayaġ kılınġlarımız sanı sakışı idi yok, yime*

birük kıılma-dımız erser (TT IV A 24-26) '(hepsini) işlememiş olsak bile, işlediğimiz günahların sayısı hiç yoktur'. Metnin diğer nüshalarında bu bölüm, Uygur müstensihleri tarafından da pek iyi anlaşılmamıştır, çünkü örneğin D 11'de doğru olarak ... *yime birük kıılım erser* biçiminde olduğu halde C 27 *kim men birük kıılım erser* biçiminde yazmaktadır.

3. *kim* bağlayıcısı, baş cümledeki ilgili kelimeye, yardımcı cümlede bulunan bir iyelik ile bağlanır :

Örnek: *öz kadını yirinġe tegdi, kim kaŋı kan (ol iligniġ) kızın edġü ögli tiginke kolmuş erti* (KP LXIV, 3) 'hükümdar babasının, bu hükümdarın kızını prens 'İyi niyetli'ye istediġi akrabasının ülkesinne ulaştı'.

4. İyelik ilişkisi doğrudan doğruya *kim* bağlayıcısıyla kurulur:
 (yc) *kim+niġ birük ... erser ... +i* | (bc) ... (yüklem adı)
kim+niġ ... +i ... -sar | ... (yüklem adı)
 ...*kim birük ... +i ... erser* | ... -ur

§ 38 Örnekler: *kimniġ tamarı yoġun bol-sar, kaŋı yingil* (TT VII, 42. 3) 'damarı kalın olanın hacamatı kolay olur'. *ançulayu yime kim [k.+niġ beklenirdi!] birük kirtgünçi bar erser, ... erdni alġalı u-yur* (TT V B 93-95) 'imanı olan kimse ... cevheri alabilir'.

5. Çeşitli hal ekleriyle *kim* :

(yc) *kim+de birük ... erser* | (bc) ... -ur
 (bc) ... -^op | (yc) *kim+ke erser* | (bc) ... -maz

§ 39 Örnekler: *özlüg öliür-üp, kim+ke erser, edġü kılu u-maz* (U IV C 122-123) 'canlıları öldürüp kimseye iyilik yapamaz'. *kim+de birük kirtgünç bar erser, ol kişi timin çın kişi tit-ir* (TT V B 112-113) 'imanı olan kimse derhal gerçek kimse sayılır'.

6. -*sar* ile yapılan bağlayıcısız ilgileme yardımcı cümlelerinde özne zikredilmemiştir; bu yardımcı cümle, baş cümle öznesinin niteleyicisi durumundadır:

(yc) ... -*sar* | ... -ur

§ 40 Örnekler: *yıdlamış yıdıġ alku inçe ötgürü u-sar, ol tınġ etüzi yıpar yüknek burkan etüzi bol-ur* (TT IV 172-173) 'bütün kokulara nüfuz eden canlı varlığın vücudu güzel kokulu Burkan vücudu sayılır'. *turkaru köni kirtü yoriġın yori-sar, ol timin kişike san-ur* (TT VI, 34) 'daima doğru yoldan giden kimse insandan sayılır'.

7. Gene aynı biçimde *-sar* ile yapılan ilgileme yardımcı cümlelerinde öznenin başında *ķayu* veya *ķim ķayu* bulunur ve bu özne çoğu zaman baş cümlede tekrar edilir.:

(yc) (*ķim*) *ķayu* ... *-sar* | (bc) ... *-ur*

§ 41 Örnekler: *ķayu ķiři öĝ ķaŋĝ ķöŋĝlin bart-sar, ol tınlıĝ tamu-luĝ bol-ur* (KP XI, 5) 'ana ve babasının gönlünü kıran kimse cehennemlik olur'. *ķim ķayu tınlıĝ bu nomuĝ, umuĝ ınaĝ tut-sar, ol tınlıĝ yime ķut bulmuşlarķa sar-ur* (TT VI 37-38) 'bu dini dayanak ve sığınak olarak telakki eden kimse saadet bulmuşlardan sayılır'.

§ 42 B. Belgisiz sayı bildiren nicelik-niteleme yardımcı cümleleri, şu bağlayıcılarla teşkil edilirler: *ne, ķim neĉe, neteg*.

1. (yc) <i>ne ķergeķin</i> [<i>erser</i>]		(bc) <i>alķu</i>	. . .	<i>-ti</i>
<i>ne ķergeķin</i> [<i>erser</i>]		<i>barĉa</i>	. . .	<i>-ĝay</i>
<i>ne</i> . . . <i>-sar</i>		<i>barĉa</i>	. . .	<i>-zun</i>

§ 43 Örnekler: *ne ķergeķin* [*erser*], *alķu tüketi birip* ... *öntür-di* (KP XXVIII, 4) 'ne gerekliyse hepsini verip gönderdi'. *ne ķut ķol-sar, barĉa tüzü tükedi bul-zunlar* (M III 49, 9-11) 'istedikleri bütün saadeti bulsunlar'.

2. *ķim* ve *neĉe* ile yapılan nicelik-niteleme cümleleri :

(yc) <i>ķim</i> . . . <i>neĉe</i> . . . <i>erti erser</i>		(bc) <i>olar barĉa</i>	. . .	<i>-ti</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erser</i>		. . .		<i>-ti, -ur</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erser</i>		<i>olar barĉa</i>	. . .	<i>-ti</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erdi erser</i>		<i>olarda barĉa</i>	. . .	<i>-ti</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erser</i>		<i>barĉanı</i>	. . .	<i>-ŋĝ</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erser</i>		<i>barĉa</i>	. . .	<i>-ur</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erser</i>		<i>alķu</i>	. . .	<i>-ti</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>erser</i>		<i>alķunu barĉa</i>	. . .	<i>-ur</i>
<i>neĉe</i> . . . <i>-sar</i>		<i>tükeĝüĉe</i>	. . .	<i>-ĝil</i>

§ 44 Örnekler: *anı ķörüp ķamaĝ ķası ķadaşı başılap ķim ol törüte yıĝılmıř neĉe ķiřiler erti erser, olar barĉa* . . . *ıraķ taç-dılar* (AY 5, 8) 'bunu görünce başta akrabaları olmak üzere orada toplanmış olanların hepsi . . . uzaklaşıp gittiler'. *biş türlüĝ ootķa 'ıĝaĉķa neĉe yazın-tımız erser, amti tenĝrim yazuķda boşunu ötünür biz* (Huas. 59-62) 'beş türlü ateş ve oduna karşı ne kadar günah işledi isek de şimdi efendim, günahlardan arınmayı arzularız'. *bütüin yırtınĉüdeki neĉe alp ķatıĝ ķatıĝlanĝuĉı-lar erdi erser, olarda barĉa yalŋĝuz sen utup yigedip yalŋĝuķ etüzin tamu-*

daki teg açığı emgek emgen-tiñg (U III 46, 16-19) ‘bütün dünyada ne kadar eziyet çekenler varsa bunların arasında yalnız sen galip gelip insan vücudunun (ızdırabını) cehennemdeki gibi çektin’.

3. *neteg* ile yapılan nicelik-niteleme cümleleri :

(yc) <i>neteg</i> . . .	<i>erser</i>	(bc) . . .	<i>-zun</i>
<i>neteg</i> . . .	<i>-sar</i>	<i>inçe</i> . . .	<i>-zun</i>
<i>neteg</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ur</i>

§ 45 Örnekler: *neteg yarlıg erser, adırılıg yarlıka-zun* (U III 28, 16-17) ‘ne kadar buyruk varsa (hepsini) etraflıca buyursun’. *neteg tapla-sar, inçe kııl-zun* (U III 46, 1-2) ‘nasıl uygun düşerse öyle yapsın’.

V. ŞART CÜMLESİ

(Konditionalsatz)

A. Gerçek ve mümkün şart :

§ 46 Uygurcada şart cümleleri genel olarak *-sar* ekiyle yapılırdı. Bunların başında bazan hiç bir bağlayıcı bulunmaz bazan da şu bağlayıcılar bulunur : *apam, apam birük, kaltı, kaltı birük, birük, kim*. Aşağıdaki tasnif bağlayıcılara göre değil yardımcı cümle yüklemiyle baş cümle yüklemine zaman bağıntısına göre yapılmıştır. Bunlardan ilkin :

1. *-ti (-mış) erser* ile

-ur (-maz) erser ve *-gu erser* biçimleri ele alınmıştır.

a) Geçmiş zamanın gerçek ve mümkün şartında yüklemeler arasındaki bağıntı şöyledir :

(yc) . . .	<i>-ti erser</i>		(bc) . . .	<i>-zun erti</i>
. . .	<i>-ti erser</i>		. . .	<i>-ayın</i>
. . .	<i>-t^om^oz erser</i>		. . .	<i>-ur</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-t^on^og^oz erser</i>		. . .	<i>-ur</i>
<i>kaltı</i> . . .	<i>-t^om erser</i>		. . .	<i>-zun</i>
<i>kanyu</i> . . .	<i>-mış erser</i>		. . .	<i>-ur</i>
(bc) . . .	<i>-ti (yc) . . .</i>			<i>-ti erser</i>

§ 47 Örnekler: *alkanma-dı erser . . . uzun yaşa-dı erser, öküş ögrünçü mengü sizni birle kör-zün erti* (M III, 10-12) ‘eksilmeyip . . . uzun süre yaşadı ise, sizinle birlikte çok mesut olsun’. *amrak oğlum öl-ti erser, munuñg yüzün yime körme-yin* (KP LXVII, 7) ‘sevgili oğlum öldü ise bunun yüzünü görmek istemiyorum’.

b) Geniş zamanın gerçek ve mümkün şartında ve *-ğu eraser* ile yapılan bir cümlede yüklemeler arasındaki bağıntı şöyledir :

(yc) <i>ķayu</i> . . .	<i>-ur eraser</i>	(bc) . . .	<i>-maz</i>
<i>birük</i> . . .	<i>erür eraser</i>	<i>ķaltı</i> . . .	<i>-ur</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-maz eraser</i>	. . .	<i>erür</i>
. . .	<i>-maz eraser</i>	. . .	<i>-ayın</i>
. . .	<i>-ğu eraser</i>	. . .	<i>-ğu ol</i>

§ 48 Örnekler: *yarlığ bol-maz eraser, bu yirde yat-ayın* (KP XIX, 7) 'buyruk gelmezse burada yatacağım'. *tişi kişiniñ yılın sana-ğu eraser, bisaminni başlap sana-ğu ol* (TT VII 12, 2-3) 'bir kadının yaşını saymak (icap) etse, *Vaisravana*'dan başlayıp saymak lazımdır'.

2. *-sar* ile biten şart cümleleri hep şimdiki zamanı ifade ederler. Burada bağlayıcıların bulunup bulunmamasına göre ilkin bir tasnif yapılmış ve yüklemeler arasındaki bağıntı her bölüm içerisinde ayrı ayrı gösterilmiştir.

a) Bağlayıcısı bulunan şart yardımcı cümleleri (Bağlayıcılar şunlardır: *apam, apam birük, birük, birük kim, ķaltı, ķaltı birük kim ķayu, kim ķayu, kim birük*) :

(yc) <i>apam</i> . . .	<i>-sar</i>	(bc) . . .	<i>-güke</i>
<i>apam birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-maz erti</i>
<i>apam birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-zun</i>
<i>apam birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-miş bolur</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ur</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-bolğu kerkek</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>(yüklem adı)+ bar</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-maz</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ğay</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-gül</i>
<i>birük</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-zun</i>
<i>birük kim ķayu...</i>	<i>-sar</i>	<i>ötrü...</i>	<i>-ur, -ğuluğ ermez</i>
<i>ķaltı</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ğay</i>
<i>ķaltı birük kim</i>			
<i>ķayu</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-maz</i>
<i>kim(ler)</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ur</i>
<i>kim</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ñğ</i>
<i>kim</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-zun</i>
<i>kim</i> . . .	<i>-sar</i>	. . .	<i>-ğuluğ</i>

<i>kim</i> . . .	-sar	. . .	-maz
<i>kim birük...</i>	-sar	. . .	-ur
<i>kim kayu ...</i>	-sar	. . .	-ur

§ 49 Örnekler: *apam birük bu etüzümün tit-ser men, ötrü ... barçanı tit-miş ıdala-mış bolur men* (AY 614, 1-5) 'eğer bu vücudumu feda edersem herşeyi feda etmiş olurum'. *birük özlüg ölürmektin tıdılma-sar, utğuraq tapan tamuda toğ-ar* (TM IV 94-95) 'eğer canlı öldürmekten vazgeçmezse *Tāpana* cehenneminde doğar'. *kim ayıg kılınçlıklar bu nomuğ arvişig nomlağlı nomçıg örletgeli sakınç sakın-sar, bu arvişig sözle-zün* (TT VI 373-374) 'eğer kötü amelliler, bu din kitabını öğreten üstatları rahatsız etmeyi tasarlarlarsa bu büyüyü söylesin'.

b) Bağlayıcısı bulunmayan şart yardımcı cümleleri :

(yc) . . .	-sar	(bc) . . .	-ti, -miş (<i>kergek</i>)
. . .	-sar	(<i>yana</i>), (<i>ötrü</i>) . . .	-ur, -maz, -ğay (yüklem adı), -alm, -ğıl, -nğ

§ 50 Örnekler: *ed tavar tile-ser, bul-tunğ* (TT I 10) 'mal mülk dilesen, (hepsini) buldun'. *antağ erser, amtı munta sizik kıl-mış kergek* (Mainz 710, 48-49) 'böyle ise, şimdi bundan kuşkulanmak gereklidir'. *kirtgünç köngli yok erser, ujik yörüg uk-sar yime tüşsüz kuruğ kal-ır* (TT V B 95) 'imanlı bir gönlü yoksa, yazı ve tefsiri anlasa dahi semeresiz ve boş kalır'. *amtıkan ökün-ser biz, ol yig bol-ğay* (TT IV B 25) 'daha şimdiden pişman olursak daha iyi olacak'.

B. Gerçeksiz şart:

§ 51 Örneklerin azlığı dolayısıyla gerçeksiz şart cümlelerinin durumunu ve yapısını kesin olarak tesbit etmek mümkün olmadı. Yüklem arasındaki bağıntı şöyledir :

(yc) <i>birük</i> . . .	-miş erser	(bc) . . .	-ur
<i>kalıtı birük...</i>	-sar	. . .	-maz
<i>birük</i> . . .	-sar	. . .	-ğay
. . .	-sar	. . .	-ğay erti
<i>birük</i> . . .	-t ^o nğ ^o z erser	. . .	-ğay erti
(bc) . . .	-ğay	(yc) . . .	-sar

§ 52 Örnekler: *kalıtı birük ... bol-sar birük yazı yir tüp tüz kalıtı aya teg anta ön-ser ı iğaç ... bu edleriğ ... al-sar ... koğ kıl-sar ... ur-sar ... toşğur-sar ... , ol koğlarınığ sakısın sanağalı u-maz* (AY 369 20 vd.) 'eğer düz yer el ayası gibi olsa ve orada bitkiler yetişse...

bunları alsalar, toz haline getirseler . . . , bu tozların sayısı sayılamaz' *ol yig bol-ğay üçegü birlekiye öl-ser biz* (AY 620 8-9) 'üçümüz birlikte ölsek iyi olacak'. *birük oğulum bu tüşte tirig esen kavış-sar öl-ser meniᅅg etüzüm emgenme-gey men arıtı* (AY 623, 14-17) 'eğer oğlum sağ-salim kavuşsa, artık ölsem de hiç gam yemem'. *kutluğ bodisutlar ermeser, bu yirke neᅅg tegme-gey erti* (KP XLV, 3-5) 'ermiş Bodhisattvalar(dan) olmasa, buraya hiç gelemezdi'. *birük aᅅgar sizler kergek bol-tuᅅguzlar erser, sizlerni ilt-gey erdi* (U III 69, 24-25) 'eğer onun size ihtiyacı olsa idi, o sizi götürür idi'.

VI BAĞ CÜMLESİ

§ 53 İlk baş cümleyi ya da bir cümlenin öğelerini bağlayan cümlelere 'bağ yardımcı cümleleri' diyoruz.

1. *ayt-sar* ve *tip-ser* biçimleriyle yapılan bu cümlelerin baş cümle ile ne zaman ne de şahıs bakımından hiç bir ilişkisi yoktur.

§ 54 Örnekler: *şmnuᅅg neçükleti ölürdi tip sizik ayt-sar, inçe kiginç birgil* (M I 19, 10-12) 'şeytanı nasıl öldürdü diye sorulsa şöyle cevap ver'. *kim taluyka barayın ti-ser, kiriᅅgler* (KP XXII, 2) 'kim denize gireyim derse onlar gelsinler'. *sen neçük oztuᅅg, tip ti-ser, -bir kemi sıyukın tuta öntüm tip tidi* (KP LIV, 4) 'sen nasıl kurtuldun diye (sordu), - bir gemi enkazına tutunup çıktım dedi'.

2. Bir düşünceyi, bir savı, bir hükmü veya herhangi bir nesneyi açıklamak için karşılığında olumlu ya da olumsuz, herhangi bir karşılık beklenilmeyen soru cümleleri de iki baş cümleyi birbirine bağlar ve bunlarla ne zaman ne de şahıs bakımından hiç bir ilişkisi yoktur.

Bu yardımcı cümlelerin şeması şöyledir :

kayular . . . tip tiser, . . .
ne üçün (tip) tiser, . . .
ne üçün . . . tip tiser
. . . neteg ol tip tiser, . . .
neteg(in) . . . tip tiser, . . .
. . . negü üçün . . . tip tiser, . . .
neglük . . . tip tiser, . . .

§ 55 Örnekler: *kayular ol on tip tiser* (TT V B 2) 'bu on hangileridir denecek olursa'. *ne üçün tip tiser* (AY 612, 23) 'niçin' *bısrınmak neteg ol tip tiser anı yime inçe bilmiş kergek* (AY 373, 19) 'talim etmek nasıldır diye sorulacak olursa, bunu şöyle bilmek gerektir'. *netegin*

bilirler tiser, kaltı itiglig nomnunġ ilki tözinte atı yok (Mainz 692. TI D. 5. 39-41 str.). ‘nasıl bilirler denecek olursa, nasıl *samskırta-dharma*’ın ilk cevherinde adı yok...’ *kün tenġri negü üçün çambudvip uluşuġ tegzinü yorır tip tiser, kiginç birür* (Hts 182-185) ‘güneş tanrısı nasıl dünyayı dolaşır diye sorulacak olursa, cevabı (şudur)’. *neglük titirler tip tiser, mununġ yantutın inçe ukmuş kergek* (Mainz 704, 3-4. str.) ‘nasıldırlar denecek olursa, (bunun) cevabını şöyle anlamak gereklidir’.

D İ Z İ N

Bu bölümün başında bütün bağlayıcılar, ilgili yardımcı cümlelerin yüklemi ya da* yüklem belirtisiyle birbiriyle alfabe sırasında gösterilmiştir. İkinci bölümünde ise yüklem ya da* yüklem belirtileri, belli bir tasnife tâbi tutulduktan sonra ilgili bağlayıcılara (eğer varsa) atıf yapılmak suretiyle alfabe sırasına konulmuştur.

İlk ve noktadan sonraki rakamlar, metindeki paragraf numaralarına sonraki rakam ve harfler ise ilgili alt sıralamaya aittir.

1.	ķ. ...erür erser 32B
ançulayu yime birük...-sar 29	ķanta ...-sar 23
apam ...-sar 48, 2a	ķayu ...erser 8d
b. birük ...-sar 48, 2a	ķ. ...-ti erser 10,1
birük ...-sar 17B. 32B. 48, 2a. 51	ķ. (yūġak, yirte) ... -sar 23
b. ...-ti erser 46A, 1a. 51	ķ. +da ... -sar 23
b. ...-maz 47b	ķ. +tın ... -sar 23
b. ...-ġu erser 47b	ķ. ... -miş erser 46A, 1a
b. ...-miş erser 51	ķ. ... -ur erser 47b
b. ķayuta ...erser 23	kim ... -sar 5, 2a. 27. 35A1. 36, 2. 48, 2a
b. kim ķayu ...-sar 48, 2a	17B. 32B. 23. 25
ķaçan ... -sar 17B	k. ... erser 4B, 1. 5, 2a. 7c. 8d
ķ. ...-ti erser 17B	k. ... -ur 6b. 7c. 35A1. 25. 27
ķ. birük ...-sar 17B	k. ... -ti 6b. 27. 32B. 35A1. 36, 2
ķ. ...-dükte ötrü 20a	k. ... -maz 11,2
ķ. ...-maz 29	k. ... -miş erür 27 (boltı) 27
ķaltı...-sar 17B. 48, 2a	k. ... -ur üçün 27
ķ. ...-ti 17B	k. ... -taçı üçün 27
ķ. ...-°p erken 20 c	k. ... -maz üçün 27
ķ. ...-ġınça 20 e	k. ... -ġuluġsuz üçün 27
ķ. ... (neteg) ...-ti erser 29. 46A, 1a	k. ... -taçı 35A, 1
ķ. neçük ...neteg ...-ti erser 29	k. ... -ġuluġ 35A, 1
ķ. birük ...-sar 29. 51	k. ... -erür 35A, 1
ķ. birük kim ķayu ...-sar 48, 2a	k. ... -miş erti 35A, 1

- k. ... -miş erser 35A, 1
k. ... -^op erür 35A, 1
k. ... -ti erser 32B. 36, 2
k. ... -nġ 27
k. ... -^op 27
k. ... -ğalı 27
k. ... (yüklem adı) 5, 2a. 11, 2.
23. 27. 35A, 1
k. ... -dükte (ök) 20a
k. ... +de erken 20c
k. ... -zun (lar erti) 25
k. ... +ni erser 11
k. ... -sar 17B
k. +ning ... +i ... -sar 37, 4
k. +ke erser 38, 5
k. +niġ birük ... erser 37, 4
k. +de birük ... erser 38, 5
k. birük ... -ur erser 7c
k. b. ... erser 8d. 37, 4
k. b. ... -sar 7c. 48, 2a
k. kayu ... -sar 5, 2a. 7c. 17B.
48, 2a. 40, 7
k. kayu ... erser 5, 2a. 7c
k. ... neçe ... erti erser 43, 2
ne ... erser 5, 2a. 8d. 32B
n. ... -sar 7c. 10, 1. 42B, 1
n. ... barı 8d
n. ... bar 10, 1
n. bar erser 10, 1
n. ... -^op ök 20b
n. ... -u (-e) birle ök 20d
n. kergekin erser 42B, 1
neçe ... erser 8d. 43, 2
n. ... -ur erti 29
n. ... -ti erser 32B
n. ... -sar 43, 2
n. +ke tegi ... -sar 29
n. +te ... -sar 17B
n. ... -ti 17B
n. kin ... -^op ök 20b
neçük ... -ti 17B
n. ... -ur erser 29
neçükin ... -sar 10, 1. 17B
n. ... -ti erser 17B
n. ... erser 32B
neteg ... -sar 29. 32B. 44, 3
n. ... -ur erser 29
n. ... -miş erser 32B
n. ... erser 44,3
ayt-sar 53, 1
tip ti-ser 53, 1
tip tipen 12,3
... -sar 2A. 16A. 29. 32A. 39, 6. 49b. 51
... erser 2A
... -ti erser 16A. 32A. 46A, 1a
... -miş erser 32A
2.
a. -sar (bağlayıcısız) 2A. 16A. 29. 32A. 39,
6. 49b. 51 —*ayt-sar— tip ti-ser.*
auçulayu yime birük/apam/a.
birük/birük/b. kim kayu/kaçan/
k. birük/çaltı/ç. birük/ç. birük
kim çayu/ çanta/ çayu (yirte)/ çayu-
da/ çayutın/ kim/ kimni kimniġ/
kim birük/ ç. çayu/ ne neçe/ neçeke-
tegi neçete neçükin neteg
erser (bağlayıcısız) 2A
birük çayuta/ kayu/ kim/ kimni/
kimke/ kimniġ birük/ kimde birük/
kim birük/ kim çayu/ ne neçe/
neçükin/ neteg
bar e.: ne
kergekin e.: ne
-ğu e.: birük
-ur e.: çayu/ kim birük/ neçük/
neteg
erür e.: çaltı
-miş e.: (bağlayıcısız) 32A
birük çayu çkim neteg
erti E.: kim ... neçe
-ti e.: birük/ kaçan/ çaltı (neteg)/
ç. neçük/çayu/kim/neçe/neçükin
(bağlayıcısız) 16A. 32A. 46 A, 1a
b. -ur : kim
-iur erti: neçe
-miş erti: kim
-miş erür (*bolı*): kim
erür : kim
-maz : birük/ kaçan/ kim
-tacı : kim

-ti : altı/kim/neçete/neçük	-dükte ötrü : açan
-ñg : kim	-dükte ök : kim
-zun(lar erti) : kim	c. -°p : kim
-ur için : kim	-°p/ -pan : tip tipen
-maz için : kim	-°p ök : ne/ neçete kin
-taçı için : kim	-°p erür : kim
-ğuluğsuz için : kim	-°p erken : altı
(yükleme adı) kim	+de erken : kim
bar : ne	-u/ -e birle ök : ne
barı : ne	-ğalı : kim
-ğuluğ : kim	-ğınça : altı.

S O N U Ç

Bütün yardımcı cümlelerden yüz bağımsız tip çıkarılmış ve bunlar, *yüklemleri bakımından kendi aralarında üç ayrı gruba ayrılmıştır (bk. Dizin, ikinci bölüm): a) *-sar/erser*; b) *-ur* ve benzeri biçimler; c) *-°p* ve benzeri biçimler.

Bu üç ayrı * yüklem tipinin yüzde oranları şöyledir :

- a) *-sar/erser* : % 65
- b) *-ur* : % 25
- c) *-°p* : % 10

Yukarıdaki oranlardan anlaşıldığına göre Türkçenin en eski döneminde de (yazıtlar) var olmuş olan ve aslında şart cümlelerinin yüklemi görevini gören *-sar*, Uygurcada hemen hemen bütün yardımcı cümlelerin yüklemine teşkil ettiği halde (% 65), asıl çekimli fiil olan *-ur* grubundakiler bağımsız tiplerin % 25'ini, *-°p* grubundakiler ise % 10'unu teşkil etmektedir.

Uygur döneminde, yabancı kültür çevreleriyle olan sıkı ilişkiler ve bu ilişkilerin sonucu olarak geniş çaptaki çeviri çalışmaları, Türkçenin anlatım zenginliğini doğal olarak arttırmıştır. Bu artan anlatım zenginliği, dilin şu bölümlerinde görülmektedir :

1. Kelime hazinesinde; çok defa ileri sürüldüğü gibi Uygur döneminde Türkçe, Kök-türk döneminin 'arılığını yitirip' yabancı kelimelerin saldırısına uğrayıp fakirleşmemiştir. Tersine, Uygur döneminde Türkçe, tarihinin en 'arı' çağını algılamış buna karşılık günün en yüksek uygarlıklarını pürüzsüz bir biçimde anlatabilmiştir. Oysaki Uygurcadaki yabancı kelimelerin sayısı, yeni yaratılmış öz Türkçe öğelerinkilerden çok azdır.

2. Fiil çekimlerinde, türlü yardımcı fiillerle esas fiillerin ince anlam ayrılıkları belirtilmiş, buna koşut olarak birleşik zamanların sayısı artmıştır.

3. Sonunda, bir ana fikri taşıyan baş cümleyi yakından tanımlamak üzere türlü yardımcı cümleler yaratılmıştır. Bu cümlelerin kuruluşunda iki nokta çok önemlidir :

A) Bağlayıcılar: Tarım bölgesinde Türklerin ilk karşılaştıkları Hint-Avrupa uluslarından türlü İranlı kavimlerin ve Toharların dillerindeki yardımcı cümle bağlayıcıları, Türkler tarafından kısmen taklit edilmiş ve Türkçede öteden beri var olan *kaçan*, *ķanyu*, *kim*, *ne* gibi kelimelere, yabancı dillerdeki yardımcı cümle bağlayıcılarını karşılamak üzere yepyeni anlamlar verilmiştir. Dilde biçim olarak karşılığı bulunmayanlar için de yeni sözcükler yaratılmıştır: (*ne+çe+ök* >) *neçük*, *neçükün*, *neteg*, (*bir+ök* >) *birük* vb. Görülüyor ki yardımcı cümle fikri yabancı bir dilden alınıyor, ama bunun en önemli bir bölümü olan bağlayıcı ögesi, dilin kendi olanaklarından yaratılıyor¹.

B) Yüklem ya da yüklem görevini gören fiil biçimleri. Burada da bağlayıcılarda olduğu gibi, yüklem olarak, öteden beri şart yardımcı cümlelerinde kullanılan *-sar* (*er-ser*) çoğunlukla kullanılmıştır (% 65). Ashında baş cümlelerin yüklemi olan normal çekimli fiil biçimlerinin (*-ur*, *-ti* vb.), yardımcı cümlelerin yüklemi olarak kullanılması (% 25), yabancı örneklerin aynen taklit edildiğini açıkça göstermektedir. Bu yüklemelerin çoğunlukla İran dillerinden çevrilen Mani ve Hıristiyan metinlerinde kullanılması bu düşüncüyü desteklemektedir (bk. Dizin 2, b); bu metinler büyük bir olasılıkla Klasik Uygurcanın başlangıcına aittir (VIII. yy.), çünkü daha sonra, Çince'den yapılan çevirilerde bu türlü yüklemelerin azalmağa başladığını görüyoruz.

-°p, *-°p erür* (*erken*), *-günça* gibi zarf-fiiller de ashında birer tümleş oldukları halde yardımcı cümle yüklemi görevini pek ender olarak görmektedirler (% 10). Bu zarf-fiillerin bugün bazı modern Türk ağızlarında baş cümle yüklemi olarak kullanılması dikkate değer.

¹ Aynı şekilde Eski Anadolu Türkçesinde de, Farsçadan yapılan çevirilerin sonucu olarak yardımcı cümleler kullanılmıştır; fa. ^ک yerine tü. *kim*'in kullanılması dikkate değer. Daha sonra (XV. yy'dan sonra) bunun yerini doğrudan doğruya fa. ^ک almıştır. Eski Anadolu Türkçesindeki yardımcı cümleler sorunu, üzerinde durulmağa değer sorunlardan biridir. Özellikle *kim*-cümleleri Uygurcadakilerin bir devamı mı yoksa yeni bir kuruluş müdür?

Uygurlar, tarımdan yerleşik uygarlığa geçince bu uygarlığın gerektirdiği çok yönlü ve değişik fikir akımlarını benimsemişler ve günün kültür hayatına, gerek çeviri yoluyla gerekse telif eserlerle etken bir biçimde katılmışlardı. Bu yolla, Bozkır Türkçesinin kısır anlatım yeteneği zorunlu olarak güçleniyor, bir ana düşünceyi türlü yönlerden tanımlayan öğelerin birer cümle haline getirilmesiyle Türk dili, tarihinde ilk kez, büyük bir oluşma çağına giriyordu.